

De stapelmarkt van de begripsgeschiedenis

IDO DE HAAN

Recensie van: Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans en Frank van Vree (red.) (1998) *History of concepts. Comparative perspectives*. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Vorig jaar is met *History of concepts. Comparative perspectives* een eerste deel verschenen van wat bedoeld is als lange reeks begripshistorische studies voor het Nederlandse taalgebied. In dit inleidende deel zijn algemene beschouwingen over deze historische benadering samengebracht van Engelse, Amerikaanse, Duitse en Nederlandse auteurs. Binnenkort verschijnen delen over de begrippen 'vaderland' en 'vrijheid', terwijl de artikelen voor bundels over 'burger' en 'republiek' op dit moment geschreven worden. Als het allemaal lukt bestaat er over een aantal jaar zo een waardig Nederlands equivalent voor de Duitse *Geschichtliche Grundbegriffe* (7 delen, 1972-1992) en het *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich* (15 delen sinds 1985); en voor de *Ideas in context* (ruim 40 delen sinds 1984) en de *Cambridge texts in the history of political thought* (ruim 80 delen sinds 1988), die vanuit een iets minder sterk geprononceerd begripshistorisch perspectief in het Engelse taalgebied zijn gepubliceerd.

In deze inleidende bundel wordt het Nederlandse project gepresenteerd als het resultaat van de kruisbestuiving van de Duitse en Angelsaksische begrips-

historische benadering, met daaraan toegevoegd een nog niet eerder vertoonde uitbreiding van het onderzoeksveld naar beeldmateriaal. De meeste aandacht gaat echter uit naar het Duitse voorbeeld van begripsgeschiedenis, die als eerste vorm kreeg in de *Geschichtliche Grundbegriffe* onder redactie van Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck. Zoals duidelijk wordt uit een hier herdrukt artikel van laatstgenoemde uit 1986, *Social history and Begriffsgeschichte*, stamt de begripshistorische aandacht al uit de jaren dertig, toen sociaal-historici de verandering van begrippen begonnen te zien als indicatoren van sociale verandering. Pim den Boer voegt daar in zijn bijdrage aan toe dat met name Koselleck zich heeft laten inspireren door Carl Schmitt, voor wie politieke concepten in essentie polemisch zijn, en door Gadamer's werk, aan de hand waarvan hij het idee verder ontwikkelde dat begripsverandering ook duidt op een veranderende ervaringsruimte en verwachtingshorizon.

Beide begrippen liggen ten grondslag aan de centrale gedachte in het Duitse begripshistorische werk, dat de periode 1750-1850 een conceptuele waterscheiding, een *Sattelzeit* vormt. In

die grote maatschappelijke transformatie werden sommige begrippen, de *Grundbegriffe*, tot *Kampfbegriffe*, waarmee nieuwe sociale groepen gemobiliseerd werden. Dergelijke begrippen waren zo onderdeel van een democratisering. De begrippen zelf werden in dat proces ingepast in enigszins systematische maatschappijbeschouwingen en kregen een historische dimensie. Een treffend voorbeeld van deze ontwikkeling is de term 'republiek', die tot het eind van de achttiende eeuw betrekking had op reëel bestaande politieke stelsels, maar gaandeweg veranderde in 'republianism', een in de (verre) toekomst te realiseren maatschappij van gelijke en zichzelf besturende burgers.

Tegen de *Geschichtliche Grundbegriffe* zijn altijd twee grote bezwaren ingebracht, betoogt Hans Erich Bödeker: de opzet bleef te lexicografisch, waardoor het werk te veel ging lijken op een filosofisch woordenboek. Dat werd versterkt doordat de bijdragen veelal het karakter hadden van een *Gipfelwandel* van de ene naar de andere klassieke tekst. Ten tweede bleef de relatie tussen woord, concept en betekenis onduidelijk, waardoor de sociaal-historische relevantie van begripsverandering theoretisch onderbelicht bleef. Het eerste bezwaar is opgevangen in het later gestarte *Handbuch* dat de begripsveranderingen in het Franse revolutietijdperk analyseert aan de hand van zeer diverse bronnen. Zoals Bödeker betoogt, hangt de oplossing van het tweede bezwaar met die verschuiving naar meer 'populaire' bronnen samen. De geschiedenis van concepten heeft volgens hem pas zin in samenhang met een geschiedenis van discoursen, dat wil zeggen de daadwerkelijke woordenstrijd waarmee groepen vorm geven aan hun onderscheiden

ervaringen. De kans dat dit iets oplevert wordt door Willem Frijhoff in zijn bijdrage echter betwijfeld. De *Begriffsgeschichte* is in zijn ogen te veel verbonden aan het idee van de *Sattelzeit* en heeft te weinig oog voor de sociale veranderingen in andere perioden, die achter, naast, althans in ieder geval los van conceptuele veranderingen begrepen moeten worden. Pas dan kan de begripsgeschiedenis fungeren als brug tussen de sociale en mentaliteitsgeschiedenis.

Duitsers en Angelsaksen

Frijhoffs kritiek sluit aan bij het uitgangspunt van Koselleck, dat begripsgeschiedenis een noodzakelijke aanvulling, maar geen vervanging van sociale geschiedenis is: 'Geen enkele taalhandeling is de handeling zelf, die zij helpt voorbereiden, in gang zetten of uitvoeren', stelt Koselleck in zijn opstel (26). Daarmee gaat hij recht in tegen een centrale aanname van de concurrerende Cambridge School, die zijn naam ontleent aan de aldaar gevestigde hoogleraar Quentin Skinner. Samen met de minder honkvaste Nieuw-Zeelandse historicus John Pocock heeft hij sinds het eind van de jaren zestig getracht niet zozeer de sociale geschiedenis, als wel de geschiedenis van de politieke filosofie nieuw leven in te blazen. Hij wilde af van de mythe dat vroegere denkers bekritiseerd moeten worden op wat in onze ogen het gebrek aan een coherente doctrine is; en van het anachronisme en parochialisme, waarin auteurs uit het verleden als deelnemers aan een hedendaags debat worden gezien, en al wat in hun werk vreemd is aan de huidige posities als irrelevant wordt beschouwd. Om dat te bereiken zocht Skinner aan-

sluiting bij de taalpragmatiek van Austin en Searle, waarin iets zeggen onvermijdelijk iets doen is. Zoals Iain Hamspher-Monk in zijn verdediging van het Angelsaksische perspectief stelt: 'Het afkondigen van de onafhankelijkheid, of het totstandbrengen van een constitutie zijn handelingen die niet alleen zonder taal onvoorstelbaar zijn, maar volgens mij ook zonder enige evidente rest van een non-linguïstische inhoud' (48).

Met dit radicale standpunt is men nog maar halverwege: taalhandelingen kunnen niet herleid worden tot daaronder liggende sociale verhoudingen, maar hoe dan te weten wat een auteur bedoelt te bewerkstelligen met zijn teksten? Skinner, maar nog meer Pocock heeft daarvoor de hulp van 'taal', soms ook wel 'conventie' of 'vocabulaire' ingeroepen. Welke taalhandeling gedaan wordt, kan alleen begrepen worden in het kader van de mogelijke handelingen die de spreker in zijn tijd ter beschikking stonden. Maurizio Viroli betoogt in zijn bijdrage bijvoorbeeld dat Machiavelli en Guicciardini geen aanhanger waren van de staatsraison, omdat 'ragione' voor hen betrekking had op rechtvaardigheid en 'stato' sloeg op het territorium in relatie tot zijn externe vijanden, waarvan de verdediging een kunde was, gebaseerd op 'uso' in plaats van 'ratio'. Om een dergelijke taal op het spoor te komen, moet men volgens de aanhangers van de Cambridge School te rade gaan bij de kleine schrijvers. Zij zijn klein, omdat zij de conventionele zinnen doen, terwijl de klassieken hun grootheid (vanuit dit perspectief: terecht) ontleen aan de conceptuele veranderingen die zij tot stand hebben gebracht. Op dit punt vindt bij sommige aanhangers van deze

benadering een opmerkelijke verdubbeling plaats. Zo betoogt Terence Ball in zijn bijdrage dat het kenmerkende van politiek taalgebruik is om dergelijke conceptuele veranderingen tot stand te brengen. Politiek is derhalve in essentie woordenstrijd, niet alleen omdat de pen het machtigste wapen is, maar ook omdat de inzet van die strijd een verandering in het gebruik (en vanuit taalpragmatisch oogpunt daarmee ook de betekenis) van woorden is. Anders dan de Duitsers gaan de Angelsaksen dan ook niet uit van een enkele *Sattelzeit*: conceptuele verandering vindt voortdurend plaats; elke tijd is overgangstijd.

Het is wellicht door het gebrek aan zo'n centraal geschiedfilosofisch uitgangspunt dat de Cambridge School uiteindelijk minder school heeft gemaakt dan de *Geschichtliche Grundbegriffe*. Zoals ook weer uit deze bundel blijkt, zijn de Angelsaksische academici theoretisch lichtvoetiger dan hun Duitse tegenhangers. Maar als men het theoretische Stalinorgel ziet dat Hans-Jürgen Lüsebrink in zijn bijdrage afvuurt om niet meer dan een mug in de discussie over het verschil tussen het Franse en Duitse natiebegrip te elimineren, is het niet moeilijk om te bepalen welke benadering de voorkeur verdient.

Dat wil niet zeggen dat de Cambridge School vrij is van kritiek. Integendeel, maar het gaat hier steeds weer om problemen die de *Begriffsgeschichte* even hard treffen als de *Conceptual history*. Het is een gemis van de introductie van de redacteuren en de uitleiding van de in Engeland werkzame Nederlandse begripshistoricus Martin van Gelderen, dat zij die kwesties niet systematisch behandelen, om zich zo voor te bereiden op de problemen die het pro-

ject onderweg tegen kan komen. Het meest in de richting komt Van Gelderen nog met een verhandeling over de relatie tussen taal en werkelijkheid, die echter uitmondt in een Angelsaksische beginselverklaring, waarin hij zich aansluit bij het radicale standpunt van Hampsher-Monk. Daarmee blijven er nog een hoop vragen liggen.

Concepten en contexten

Een eerste vraag wordt aangesneden door Bernard F. Scholz. Hij vraagt zich af hoe het domein afgebakend wordt waarbinnen een begripshistorische ontwikkeling plaatsvindt. Vanuit Duits perspectief gaat het hier om de vraag wat *Grundbegriffe* zijn; waarom deze begrippen geselecteerd en waarom in dit metaforisch en metonymisch netwerk geplaatst? Voor Cambridge gaat het om de vraag waarom bepaalde woorden samen een taal vormen. Die vraag wordt nog verder gecompliceerd door Lüsebrinks invalshoek van het transport van concepten van de ene naar de andere natuurlijke taal: in de vertaling van Frans naar Duits veranderen veel begrippen van domein, niet verrassend: van dat van de politiek naar dat van de cultuur. In dit geval is het nog wel aanmerkelijk dat we te maken hebben met een homogene conceptuele eenheid, maar hoe geloofwaardig is bijvoorbeeld Pococks claim in zijn spraakmakende studie *The machiavellian moment* (1975), dat het een en dezelfde taal van het civiel humanisme is die zich vanuit het vijftiende-eeuwse Florence, via het zeventiende-eeuwse Engeland verplaatste naar de Amerikaanse *founding fathers* aan het eind van de achttiende eeuw?

Hampsher-Monk laat zien dat Pocock zich van dat probleem rekenschap

heeft gegeven. Er is pas sprake van een taal als meerdere auteurs hem gebruiken, als zij het gebruik ervan bespreken, als de onderzoeker het gebruik in verschillende omstandigheden kan voorspellen (dat wil dus zeggen: zich de taal eigen kan maken) en het gebruik ervan op andere plaatsen redelijkerwijs kan uitsluiten (er is alleen een taal als die er ook niet kan zijn). Hampsher-Monk laat echter één van Pococks essentiële criteria, of liever voorwaarden, ongenoemd: dat er een relatief stabiele en homogene samenleving is. Linguïstische en sociale homogeniteit hangen samen. Een gedeelde taal scheidt een gemeenschappelijke identiteit, maar het is ook andersom: in een sterk verdeelde en variërende gemeenschap is een belangrijk strijdpunt juist wat de gemeenschappelijke taal moet zijn.

Dit alles hangt samen met een tweede kwestie: het tijdsperspectief. Niet toevallig eindigt vrijwel alle begripshistorisch onderzoek voor de tweede helft van de negentiende eeuw en is de vroegmoderne tijd veruit favoriet. Dat lijkt het gevolg van de veronderstelling dat de politisering, democratisering, ideologisering en historisering die na 1800 optreedt, de homogene sociale basis wegslaat die voor begripshistorisch onderzoek noodzakelijk wordt geacht. Toch is er ook na die tijd zinnig begripshistorisch onderzoek te doen. Het bewijs daarvoor is al lang geleden bijvoorbeeld geleverd door het onderzoek gedaan naar *languages of class* (Asa Briggs, E.P. Thompson) en naar conceptie van *Bürgerlichkeit* (J. Kocka, maar ook Koselleck) in de negentiende eeuw. Opvallend aan dit onderzoek is dat de homogenisering van sociale milieus vooral begrepen wordt als effect van nieuwe politieke en sociale organi-

aties op sociaal-economische noemer.

Daarin zijn twee zaken van belang. Ten eerste blijkt daarmee dat begrips-historisch onderzoek voorbij de *Sattel-zeit* niet om deze organisatie van het intellectuele en politieke veld heenkan. Na 1800 gaat dat er anders uitzien. Tegelijk wordt dan pas duidelijk dat het meeste begripshistorisch onderzoek naar de tijd daaraan voorafgaand zich wellicht al te gemakkelijk verlaat op het corpus aan teksten dat is achtergelaten door een intellectuele bovenlaag. Dat leidt tot het tweede punt: opvallender nog dan het feit dat de lagere klassen na 1800 een eigen stem krijgen, is dat zij zich dan vooral identificeren als sociaal-economische groep en daarmee een definitieve breuk bewerkstelligen met het politiek-culturele raster van de tijd daarvoor. Grofweg gezegd: in plaats van het aristotelische schema van monarchie, aristocratie en democratie, komt het politiek-economische schema van arbeid en kapitaal.

Dat brengt mij bij een derde kwestie: de relatie tussen discursieve en materiële verhoudingen. Met name de Angelsaksische begripshistorici houden zich verre van iedere sociologische analyse omdat zij vrezen daarmee vanuit hedendaags standpunt motieven toe te rekenen aan auteurs die zij zelf nooit konden hebben gehad (Hobbes als woordvoerder van de bourgeoisie; Rousseau als pleitbezorger van de hippies). De hiervoor genoemde literatuur over de negentiende eeuw maakt echter duidelijk dat klassenposities de neerslag vormen van discursieve posities; noties van klasse, burgerschap en nationaliteitsbesef zijn uitgekristalliseerd in nieuwe sociale verhoudingen. Taaldaden hebben niet alleen discursieve maar ook materiële gevolgen. Hampsher-

Monk heeft het dan ook bij het verkeerde eind als hij geen extra-linguïstische resten ziet buiten de constitutionele taaldaden van de *founding fathers*. De Senaat en het Huis van Afgevaardigden zijn behalve discursieve constructen ook stenen gebouwen met hun eigen dadendrang. Weliswaar zijn de effecten daarvan slechts discursief te bevatten en eventueel ook te veranderen; maar dat maakt die effecten zelf nog niet discursief. Ook als er geen taal voor is treden zij op. Juist omdat dit zo is, moet het onderscheid tussen taal en materie gehandhaafd blijven, omdat anders alleen datgene wat onder woorden is te brengen ontologische status heeft.

Nederlanders en Fransen

Ook de samenstellers van deze bundel gaan stilzwijgend uit van een materiële kant aan begripshistorisch onderzoek. Zij verwachten dat de winst van dit nieuwe project het resultaat zal zijn van de positie van Nederland als (intellectuele) stapelmarkt. Jammer genoeg wordt die positie niet helemaal uitgebuit. Winst wordt geboekt door een, zoals Van Gelderen in het voetspoor van Huizinga stelt, typisch Nederlandse inbreng, te weten de aanvulling van tekst met beelden. Voor een deel is hier sprake van begripshistorische toeëigening van de schilderkunst, waarin vanuit iconologisch oogpunt beelden als ander soort tekst worden gezien. Dat levert in de bijdrage van Bram Kempers een indrukwekkende uiteenzetting op over de ideologie van de eenheid van kennis onder pauselijk toezicht die tot uitdrukking wordt gebracht door de schilderijen en opschriften in Raphaels *Stanza della segnatura* in Rome. Maar zoals Eddy de Jongh duidelijk maakt, kan de

betekenis van beelden ook uit de materialiteit ervan worden afgeleid. Een sprekend voorbeeld daarvan is te vinden in het meest fascinerende stuk uit de bundel van Rolf Reichardt. Hij bespreekt politieke ganzenborden die in het revolutionaire Frankrijk buitengewoon populair waren, en in hun beeldprogramma maar sterker nog door de organisatie van deze beelden op het bord een onovertroffen pedagogiek van de Revolutie vormden. Meer dan welke tekst dan ook bevat zo'n spel een schets van een geheel politiek vocabulaire, inclusief het relatieve gewicht en de verbanden tussen de verschillende termen.

Tegenover deze winst bevat de bun-

del vanuit het perspectief van de intellectuele stapelmarkt een opvallende lacune. Met Duitsers en Angelsaksen wordt van alles verhandeld, maar de Fransen komen er bekaaid af. Dat is jammer, want uit alle stukken komt naar voren dat de begripshistorische winst alleen te boeken valt wanneer men de geschiedenis van begrippen en talen inbedt in de context van concrete historische strijdvragen en argumentaties; in discoursen waarin dingen en mensen hun vaste plaats krijgen en de wereld opnieuw georganiseerd wordt. Daar zouden Franse auteurs als Foucault, Donzelot of Pêcheux nog iets aan toe kunnen voegen.